

«ЗЕЛЕНА» ЕКОНОМІКА:

ЩО МОЖЕ ЗРОБИТИ ДЛЯ ЕКОНОМІКИ НОВИЙ ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ І ЧОГО ВІН ЗРОБИТИ НЕ ЗМОЖЕ



Володимир Дубровський
старший економіст,
експерт
CASE Україна,
м. Київ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Будучи кандидатом у президенти, **Володимир Зеленський** уникав конкретних обіцянок та заяв, які б обмежували його майбутню політику. Його програма містила обмаль конкретики в галузі економічної політики. Від однієї з передвиборних обіцянок – реформи корпоративного податку із заміною податку на прибуток податком на виведений капітал – новообраний президент уже фактично відмовився, пославшись на поки що негативну позицію МВФ. Натомість на перший план наразі почався нічим не виправданий наступ на спрощену систему оподаткування. Головний ідеолог президентської команди **Руслан Стефанчук** публічно говорить про «лібертаріанську» налаштованість президента, а сам В. Зеленський обіцяє виконати більшість пріоритетних завдань бізнесу у сфері лібералізації економіки. Насправді він поки що тільки доручив управлінню СБУ посилити боротьбу з контрабандою та іншими економічними злочинами. Тому для відповіді на запитання про економічні наслідки президентських виборів варто аналізувати не стільки обіцянки, заяви та дії (яких наразі бракує, бо надто мало часу минуло), а радше об'єктивні умови, обмеження та процеси разом із наявними інтересами та спроможностями.

РАМКОВІ УМОВИ

Україні вдалося відновити економічне зростання попри тліючий військовий конфлікт на Сході та глибоку кризу, спричинену переважно хижацькою та грабіжницькою політикою уряду Януковича–Азарова. Проте нинішній стан економіки не влаштовує ані суспільство, ані амбітну молоду команду. Метою є т. зв. «*економічний прорив*» із виходом на траєкторію стійкого та швидкого зростання. Однак сьогоденні обставини накладають доволі суворі рамки на методи досягнення цієї мети. Помислимо: за рахунок чого міг би відбутися такий «прорив»? Насамперед треба одразу відкинути ідею «*розвитку внутрішнього ринку*» як драйвера зростання економіки: відповідна ліва економічна теорія («*теорія залежності*»), що була популярна півсторіччя тому, завела латиноамериканські країни у глухий кут; натомість усі, без винятку, приклади «*економічних див*» базувалися на експортно-орієнтованій стратегії відкритої економіки. Для цього є очевидні макроекономічні причини: внутрішній ринок може зростати тільки відповідно до підвищення доходу від економічної діяльності, натомість зовнішній є практично неосязним. У випадку України він перевищує вітчизняний більш ніж у 720 разів!

Але індустріалізація, за рахунок якої відбувалися майже усі попередні «дива» (окрім Ірландії та частково Італії) як шлях наздоганяючого зростання, залишилася у XIX–XX століттях.

Світовий економічний форум від початку побудови рейтингу глобальної конкурентоспроможності у 90-х роках минулого століття базував свою методологію на теорії етапів розвитку *М. Портера*, де чільне місце відводилося розвитку за рахунок інвестицій у фізичний капітал, що зазвичай асоціюється з індустріалізацією. Але починаючи з минулого року він змушений був змінити усталені підходи, тому що в сучасному світі бідні країни вже не зможуть наздогнати багаті за рахунок дешевої робочої сили, яка раніше приваблювала інвесторів і в разі збільшувала свою продуктивність за рахунок принесених ними засобів виробництва. Сучасні роботизовані виробництва («Індустрія-4.0») саме і виграють тим, що їх можна створювати безпосередньо біля споживачів – у багатих країнах. Ці виробництва є капіталомісткими, отже захист прав власності і, відповідно, доступність фінансування для них важливіші за вартість робочої сили, – а це є перевагою саме розвинених держав. Наша ж країна у цьому питанні пасе задніх: 110 місце з 125 країн за індексом захисту фізичних прав власності IPRI, та й взагалі Україна має найгірші показники саме за тими індикаторами, які найбільше важливі у застарілій вже фазі «інвестиційного зростання», тому давно стало зрозумілим, що в конкуренції між дешевими азіяськими робітниками та роботами наша країна не має шансу.

Більше того, принаймні до повного та довгострокового врегулювання відносин із Росією (що само по собі неможливо, принаймні доки її лідером залишається *Володимир Путін*, а скоріше за все – і на довший термін), Україні не варто розраховувати на масований приплив прямих іноземних інвестицій, який став потужним локомотивом зростання у наших західних та південно-західних сусідів під час підготовки до вступу їх до ЄС. Та й вітчизняні інвестори навряд чи поспішатимуть – буде добре, якщо хоча би підтримуватимуть свої нинішні активи у робочому стані. Це зазвичай пояснюють, насамперед, поганим інвестиційним кліматом.

Проте, навіть якщо б Україна зробила найкращі умови для інвестування в основні фонди, ризик їх фізичного знищення в результаті військового конфлікту буде забороняючим для масованих довгострокових вкладень. До цього додається також внутрішньополітична нестабільність, яку знову-таки навряд чи вдасться подолати як із об'єктивних причин (Україна зараз переживає справжню революцію, і це процес не на одне десятиліття), так і через цілеспрямоване розхитування ситуації методами «гібридної війни» з боку Російської Федерації. Зауважимо, однак, що описані проблеми стосуються насамперед фізичного капіталу, який є основою промислового розвитку; людському капіталові та нематеріальним активам ці ризики загрожують набагато меншою мірою. Тому для постіндустріальних галузей несприятливий підприємницький та інвестиційний клімат (особливо слабкий правовий захист) є не тільки найбільшою на сьогодні, але і взагалі головною перешкодою для інвестицій. Отже саме тут покращення умов для інвестування буде давати найбільшу безпосередню віддачу.

Бюджетні вливання як локомотив зростання на заміну приватних інвестицій – це суто утопічна ідея, до того ж корупційно-вразлива, якою б привабливою вона не виглядала для прихильників державного втручання. Будь-який уряд чи президент знаходяться у певних (і доволі жор-

стих у нашому випадку) макроекономічних рамках. Зокрема, на фіскальному рівні бюджет України повинен мати первинний профіцит, аби скорочувати державний борг, який залишатиметься фактором ризику ще на багато років, а його обслуговування лежатиме важким тягарем на економіці. Водночас неможливо скільки-небудь швидко скоротити державні соціальні витрати, бо основна їх частина – це пенсії (більше 10 % ВВП), а витрати на оборону та безпеку треба тільки нарощувати. З іншого боку, намагатися надалі збільшувати податкові надходження (і без того завеликі) як для бідної країни з неефективною державною владою означає надалі збільшувати тіньову економіку та пригнічувати таке бажане зростання. Отже, податковий тягар треба, навпаки, зменшувати за найменшої можливості.

Україна може дозволити собі тільки дуже помірний зовнішньоторговельний дефіцит, оскільки значного припливу капіталів в осяжному майбутньому не очікується, при цьому треба виплачувати борг (разом це означає в кращому разі невеличкий позитивний баланс рахунку капіталів), а скільки-небудь значна девальвація гривні є політично неприйнятною, до того ж вона знов підвищила би співвідношення боргу до ВВП, відтак і вартість його обслуговування. За цієї ж причини, до речі, несерйозними виглядають заклики до дефолту за зовнішніми зобов'язаннями, надто перед МВФ (та відповідні побоювання). Необхідно мати на увазі, що Україні конче потрібна підтримка країн Заходу у протистоянні з Росією, а дефолт гранично ускладнив би надання такої підтримки. Президент Зеленський неодноразово публічно спростовував відповідні закиди.

Більше того, два найближчі роки Україна не зможе обійтися без підтримки МВФ у погашенні своїх боргових зобов'язань. Діюча програма співпраці з Фондом є також маяком для приватних інвесторів та кредиторів, а двостороння міждержавна допомога та кредити зазвичай напряду прив'язані до неї. За відсутності діючої програми співпраці з МВФ гроші на часткове погашення боргів попередніх років можна залучити тільки під захмарні відсотки (десять та більше), які перевищують темпи зростання. Відтак утворюється ефект «снігової кулі», і борг починає зростати попри усі намагання його поступово гасити. Цього не можна допустити, отже розрив з МВФ у стилі «президента Голобородька» з відомого серіалу – це теж утопія.

Треба також зважати на те, що не усі вимоги МВФ є однаково добре продуманими та адаптованими до умов України, до того ж Фонд є дуже консервативною і бюрократизованою організацією. Тому для того, аби робити справжні реформи, доводиться вести експертний діалог, часом у жорстких дискусіях, як це робили реформатори в інших країнах, зокрема в Грузії. Проте необхідність дискусії не означає, що вдасться переконати МВФ відмовитися від базових речей, таких, як відповідальна фіскально-монетарна політика, плаваючий валютний курс тощо, хоча б тому, що ці речі потрібні нам самим – це необхідна (хоча й недостатня) умова здорового та стійкого зростання економіки. Так само не мають шансів на втілення наміри (якщо вони і були) штучно знизити вартість газу через поновлення практики субсидування Нафтогазу¹, чи, наприклад, повернути ПриватБанк колишнім власникам – до такого роду речей МВФ ставиться дуже чутливо.

КУДИ РУХАТИСЯ, І ЩО ДЛЯ ЦЬОГО ПОТРІБНО

Як альтернативу індустріалізації вже згаданий вище Світовий економічний форум натомість наголошує на важливості розвитку інновацій на основі відповідних конкурентних переваг, насамперед людського капіталу. Раніше це було менш актуально, оскільки попит на інновації та інновативні інформаційні продукти зосереджено переважно у багатих країнах, тому вважалося, що до певного, доволі високого, рівня добробуту (17 тис. дол. на рік на душу населення, за останньою версією тієї методики) інноваційний розвиток не є пріоритетом. Але поява Інтернету та, відповідно, глобалізація знань скасувала це обмеження.

Україні в цьому відношенні пощастило: не маючи перспектив як «індустріальна держава», вона, натомість, входить до топ-50 інноваційних країн світу і має неабиякий потенціал постіндустріального розвитку. Але на сьогодні це реалізовано хіба на декілька відсотків, надто в частині створення повноцінних об'єктів інтелектуальної власності та отримання доходу від їх продажу – бо саме це найбільше потребує дієвого правового захисту, прозорих умов ведення бізнесу та інших хороших речей, за якими наші підприємці із своїми стартапами на певному етапі зазвичай переїжджають до розвинених країн і вже звідти замовляють в українських колег розробки, дослідження та інші окремі елементи продуктів. Утім навіть якщо на батьківщині переважно залишається «аутсорс», то і в такому разі йдеться про чималі гроші як для найбіднішої країни Європи: одна тільки ІТ-галузь вже дає майже 3 % усіх експортних надходжень (за даними галузевих асоціацій навіть більше – 4 % від ВВП) і її частка подвоюється кожні три роки. А є ще й інші складові інноваційної економіки – дослідження та розробки у різних сферах, також більш «традиційні» інтелектуальні послуги, такі, як аудит та технічний супровід.

Бурхливий розвиток українських інформаційних технологій (ІТ) демонструє потенціал експортно-орієнтованого інноваційного сектору як драйвера економічного зростання. Зауважимо, що він відбувся за нинішнього, загалом несприятливого, підприємницького клімату на тлі бурхливих подій 2013–15 рр., продовження тліючого військового конфлікту, а також декількох хвиль мобілізації. Не кажучи вже про серію «маски-шоу» саме в ІТ-компаніях та постійні спроби знищити можливість укладати цивільно-правові договори з виконавцями робіт – ФОП

з гр. ЄП – чи не головний чинник конкурентоздатності України на глобальному ринку інтелектуальних послуг, а разом і на глобальному ринку талантів.

Можна тільки уявити собі, як швидко міг би зростати інноваційний сектор, якби йому було дійсно забезпечено сприятливі умови. Проте на цьому шляху постають численні проблеми вітчизняного підприємницького клімату. Це не тільки застарілі, «совецькі» за духом (а часто і за буквою) закони на кшталт Кодексу законів про працю (КЗпП), але й глибші та ширші проблеми культури та звичок. Державний апарат традиційно сприймає підприємців вороже, або як «дійну корову» – як для бюджету, так і для власних потреб. І загальне податкове навантаження дійсно не може бути конкурентоздатним з «азійськими тиграми», хоча б зважаючи на вікову структуру населення. Норми пишуться в розрахунок на дискреційне (на розсуд виконавця) впровадження, що, серед іншого, відкриває широкі можливості для тиску, здириництва та рейдерства. На глибинному рівні усе це тримається на низці чинників: неповага до підприємців, сприйняття будь-якого багатства як вкраденого, відсутність верховенства права, загальна неповага до законів та інституцій і водночас ірраціональна віра у всемогутність держави.

Відповідно суспільство не вимагає від держави захисту прав власності чи сприяння чесній конкуренції. Тут є велике поле для «десовєтїзації» та просвіти. І перше, і друге, здається, входить до озвучених пріоритетів В. Зеленського на посаді президента.

Намагання йти в ногу з часом, зокрема увага до сучасних технологій, діджиталізації тощо теж є серед цих пріоритетів. Отже можна сподіватися на підвищену увагу влади до створення відповідних умов для розвитку. Але така увага приведе до успіху тільки в тому випадку, якщо буде доповнена глибоким розумінням сьогоденних проблем, а також усвідомленням принципової обмеженості впливу суто технологічних рішень та інших об'єктивних обмежень, пов'язаних з бідністю основної маси українців, технічними та когнітивними проблемами тощо.

Утім найбільш згадуваною перешкодою на шляху переходу до нової траєкторії зростання економічного розвитку країни є «олігархія». Насправді мається на увазі не тільки жменька найбагатших та найвпливовіших власників політико-бізнесових груп національного рівня, але й весь «олігархічний клас» – бенефіціари «екстрактивних інституцій» (у термінах *Аджемоглу та Робінсона*)², притаманні *суспільному порядку з обмеженим доступом*, як влучно назвали його *Норт, Вайнґест і Уолліс*³.

¹Це, щоправда, не означає, що газ не може подешевшати, і це, скоріше за все, станеться, якщо тільки експортерам нафти не вдасться якимось чином розвернути глобальний тренд на її заміщення іншими джерелами енергії. Є певні шанси також наростити видобуток вітчизняного газу і відмовитися від імпорту (в такому разі паритетною буде ціна не «хаб +», як зараз, а «хаб –») та/або перенести точку розрахунків європейських покупців російського газу на кордон України з Росією, і тоді перекуповувати у них цей газ за ціною, трохи вищою ніж купівельна, знову-таки заощаджуючи на транспортуванні в обидва боки. Нарешті, зробивши довгоочікувану реформу регулювання природних монополій, зокрема ТКЕ, можна тільки за рахунок скорочення непродуктивних витрат (або просто розкрадання, бо ніхто не знає, яка між ними пропорція) заощадити до 15–20 % тарифу на тепло. Усе це – непрості, нелегкі, та не швидкі реформи, тому фахівці з команди Зеленського абсолютно справедливо зазначили, що не слід очікувати на зниження тарифів у найближчому майбутньому, як дехто з наївних виборців сподівався. Якщо це вдасться зробити за кілька років, то це буде величезний успіх, який, серед іншого, заощадить чимало бюджетних коштів, що витрачаються сьогодні на оплату комунальних послуг бюджетних установ, а також на субсидії.

²Acemoglu, Daron and James A. Robinson. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty. Crown Publishers, 2012 (укр.: Аджемоглу Дарон, Джеймс Робінсон. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності. Наш Формат, 2016).

³Douglass C. North, John Joseph Wallis, and Barry R. Weingast. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. Cambridge University Press, 2009 (укр.: Дуглас Норт, Джон Уолліс, Баррі Вайнґест. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії. Наш Формат, 2016).

За існуючого порядку олігархам вдається отримувати доходи не тільки і не стільки завдяки створенню цінності, визнаної споживачами, скільки за рахунок шахрайського чи силового перерозподілу (ренти – у вигляді монополій, прямих та прихованих субсидій тощо). Це є непродуктивним з точки зору суспільного добробуту, але підживлює пов'язані з цими рентами спеціальні інтереси, представниками яких стали особи з специфічними талантами (тут працювали природний відбір та самовідбір), які до того ще й інвестували у відповідні вміння та активи, такі, як медіа, політичні зв'язки тощо.

Будучи зацікавленими у збереженні своїх позицій та віддачі від специфічних інвестицій представники «олігархічного класу» на чолі з провідними олігархами природно опираються реформам, спрямованим на розвиток вільного підприємництва, оскільки такі реформи підривають їхні конкурентні переваги на кшталт вибіркового захисту прав власності через «слухняні» суди. Дуглас Норт та інші доводять, що перехід до нового суспільного порядку – з відкритим доступом – відбувається тоді, коли значна частина такої «еліти» усвідомлює у цьому свій інтерес, пов'язаний насамперед з капіталізацією активів, а також стабільності та захищеності умов ведення бізнесу. За сучасної ситуації сюди треба було б додати доступ до дешевих кредитних та інвестиційних грошей – який, своєю чергою, вимагає зниження ризиків та підвищення прозорості, що є несумісним із звичним *modus operandi* олігархічного бізнесу.

Зауважимо, що такий інтерес має тільки частина представників «бізнесової фракції» олігархічного класу – це ті, хто відчувають себе конкурентоздатними в умовах вільного підприємництва. Інша частина, яка «сидить на потоках», перемагає конкурентів завдяки «зв'язкам», привілеям та пільгам, субсидіям чи штучним обмеженням конкуренції. Окрім них, це власники монополій – вони будуть чинити опір разом з тими, хто взагалі не має бізнесу, натомість отримує корупційні доходи. На сьогодні друга частина, ймовірно, переважає як за капіталами, так і за впливом, отже зберігає можливість відтворювати «обмежений доступ». При цьому переважна частина решти населення налаштована боротися за «справедливий розподіл благ» (а не рівні можливості), або принаймні готова задовольнятися таким частковим перерозподілом.

Є два реалістичні виходи з цієї пастки, які можна застосовувати поодиноко або разом.

1. Будувати своерідну «двошвидкісну» економіку шляхом утворення спеціальних режимів і зон (не стільки податкових, скільки правових), які де-юре і де-факто виводяться з-під впливу екстрактивних інституцій. Це свого часу дуже успішно зробив Китай під гаслом «одна країна – дві системи», але досвід тієї частини світу нам треба наслідувати з величезною обережністю, зважаючи на гранично різні, часом протилежні традиції та культуру, зокрема в частині державної служби.

В Україні досвід спеціальних зон виявився взірцем привілеїв «обмеженого доступу», натомість спеціальний податковий режим для дрібного бізнесу, який вивів його з-під корупційного пресу «азаровської» податкової, спрацював. Можливо, варто поекспериментувати з іншими подібними пропозиціями на кшталт територій чи секторів зі спеціальним режимом правового захисту або

можливостей добровільної «емансипації» від державного патерналізму для певних категорій громадян. Проте треба враховувати те, що подібного роду «розриви» створюють можливості для зловживань (як це частково сталося зі спрощеною системою). Та й олігархи швидко побачать у розвитку таких острівців свободи загрозу для себе: хоча безпосередньо їм це може бути навіть вигідно (зменшується навантаження на економіку, багатіють споживачі і т. ін.), але Помаранчева Революція, а потім і Революція Гідності наочно показала, чим загрожує олігархії розвиток середнього класу. Не дарма *М. Азаров* так вперто намагався знищити спрощене оподаткування...

2. За допомогою відповідних політик розколоти «олігархічний клас» за інтересами: виокремити «прогресивну» частину, зацікавлену у змінах (яку треба взяти у союзники) та «ретроградів», готових до останнього пручатися суспільній трансформації (опір яких доведеться придушувати силою). Решта (пасивна більшість) буде зберігати нейтралітет, якщо тільки матиме перспективу відбутися прийнятними втратами.

Баланс сил при цьому можна схилити на користь перших опертям на зовнішні по відношенню до олігархії сили – підтримку громадянського суспільства, міжнародної спільноти, а в деяких питаннях і широких верств населення. У такому разі кінцева мета має бути чітко окреслена, «дорожня карта» продемонстрована, на завершненні усього процесу обіцяна амністія – як позитивний стимул для пасивної більшості та проактивної меншості. Але переконливість (*credibility*) усього процесу є гранично важливою для його успішності, а вона залежить від наявності чітких передумов та «політичної волі» у відносно довгому часовому горизонті. Це, наразі, проблематично, особливо зважаючи на сильний суспільний запит щодо «посадок» та «деолігархізації» у сенсі розкуркулювання, який у разі реалізації, зламає цей сценарій та згуртує не тільки олігархічний клас, але й усю нинішню політичну еліту, оскільки за діючих законів навряд чи знайдеться скільки-небудь багато осіб, що досягли певного успіху без жодних порушень. Доки залишається такий суспільний запит – доти ризик приходу до влади популістів, налаштованих на його реалізацію, буде підривати переконливість, принаймні в частині майбутньої амністії.

Таким чином, Україна теоретично може за певних умов у найближче десятиліття вийти на траєкторію швидкого та стійкого зростання, що базується на конкурентних перевагах у постіндустріальному світі. Однак для цього потрібні свідомі дії реформаторів, які не тільки мають усвідомити кінцеву мету саме описаним вище чином (на противагу тупиковим концепціям «ре-індустріалізації», «аграрної супердержави», «розвитку внутрішнього ринку» тощо), але і мати спроможність розробляти ефективні рішення та втілювати їх у життя.

ЧИ ЗМОЖЕ ЦЕ ЗРОБИТИ ПРЕЗИДЕНТ ЗЕЛЕНСЬКИЙ?

Під час передвиборчої кампанії було багато спекуляцій на тему доброчесності намірів Володимира Зеленського як кандидата в президенти. Зокрема йому закидали повну залежність від олігарха *І. Коломойського*, а також намір здати Україну Росії. Логічна ув'язка полягала, буцімто, у тому, що Зеленський ішов до влади з основною метою – повернути

Коломойському ПриватБанк, а це неможливо зробити, не розірвавши відносин із МВФ, що автоматично потягне за собою дефолт за зовнішнім боргом, відтак відбудеться розрив відносин з Заходом та, як наслідок, необхідність укласти мир з Росією на її умовах. Для цього партія «Слуга народу» мала б утворити коаліцію з «Опозиційною платформою». Але подібний сценарій суперечить усьому, що ми знаємо про політичну економіку взагалі й економіку України зокрема, тому попри відкриті натяки з боку І. Коломойського, його реалізація малоімовірна: для В. Зеленського це було б політичним (а, можливо, і фізичним) самогубством.

Ігор Коломойський дійсно надавав певну підтримку Володимирі Зеленському, передусім тому, що мав вкрай зіпсовані стосунки з **Петром Порошенком**. Слід очікувати, що новий президент відплатить за це добром, наприклад, зробить усе залежне від нього аби припинити судове переслідування колишніх власників ПриватБанку, а також допоможе у суперечці з **Рінатом Ахметовим** на енергетичному ринку. Але Коломойський, ймовірно, не має таких могутніх важелів впливу на Зеленського, які могли б перетворити останнього на «маріонетку», тим більше на політичного самогубця. Про це свідчать не тільки обізнані джерела, але й поведінка самого І. Коломойського, який вдався до публічної, через інтерв'ю, агітації свого буцімто протеже, що є неприродним для самого Коломойського та нелогічним, якщо припустити наявність сильного неформального впливу. Дотепер цього впливу вистачило для того, аби Коломойський зміг отримати певну частку рент, зокрема в енергетиці, але не більше.

Окрім того, традиційна для України (як і багатьох європейських країн) політико-економічна модель «арбітр-клієнти»⁴ передбачає, що президент (арбітр) має своєрідну «ринкову владу» над своїми клієнтами (головним чином, олігархами) в силу того, що він один, а їх багато. Навіть якщо він прийшов до влади за підтримки одного з олігархів (як, наприклад, свого часу **Л. Кучма** за підтримки **П. Лазаренка**), то йому вигідніше стати арбітром над усіма, ніж залишитися один на один з іншим монополістом. Ця логіка може не спрацювати тільки за умови, якщо один з олігархів дійсно має не стільки позитивні, скільки негативні важелі впливу на президента, що є малоімовірним. Наразі немає прикладів країн, де існує кілька порівнянних за могутністю олігархів і при цьому президент є агентом тільки одного з них. Навіть у Молдові це закінчилося поваленням та вигнанням **В. Плахотнюка**.

Відповідно не спрацюють й інші ланки логічного ланцюжка. Розрив з МВФ та дефолт був би для В. Зеленського політичним самогубством, оскільки потягнув би за собою багаторазову девальвацію гривні, паніку і, не виключно, ще й банківську кризу, причому, на відміну від 2014 р., це вже не можна було б виправдати форс-мажорними обставинами. Володимир Зеленський неодноразово публічно підкреслював і продовжує підкреслювати, що про такий сценарій не йдеться. Але, оскільки І. Коломой-

ський своїми заявами утворив відповідні очікування, які було підхоплено та розігнано політичними опонентами В. Зеленського, останній буде змушений проводити особливо обережну політику по відношенню до МВФ. Зокрема, він не зможе дозволити собі утворювати приводи для затримок фінансування, як це неодноразово робив П. Порошенко, наприклад у випадку з утворенням Вищого Антикорупційного суду. Також В. Зеленський наголошує на своїй відданості європейському та євроатлантичному вибору України, що виключає мир на умовах Кремля, але ця складова його політики не є предметом даної статті.

Отже, якщо за базову гіпотезу взяти природний інтерес політика у збільшенні свого політичного капіталу, то слід очікувати, що В. Зеленський на посаді президента буде проводити політику, спрямовану насамперед на задоволення потреб широких верств виборців. Але багато залежатиме від того, яким саме чином він та його оточення уявляють собі ці потреби та способи їх задоволення, а також від реальних можливостей та особистого стилю керівництва. Також критично важливим є вміння використовувати наявні інструменти, адже президент за Конституцією не має безпосередніх важелів впливу на економічну політику, формально це – справа уряду. Проте приклад П. Порошенка доводить, що за наявності політичної волі президент може бути важливою, навіть критично важливою політико-економічною фігурою у проведенні економічної політики – як на користь розвитку, так, часом, і на шкоду. *По-перше*, у нього є право законодавчої ініціативи з можливістю вносити законопроекти зі статусом «невідкладних». *По-друге*, президентська партія має більшість у ВР, чого не було ніколи в історії України. *По-третє*, президент має вплив на судову систему та силові структури, які в Україні відіграють ключову роль у формуванні ділового клімату – більшу, ніж формальні регуляції. Адже стан базових ринкових інститутів, таких, як право власності, визначальним чином впливає на розвиток економіки⁵, а він, своєю чергою, зумовлений спрямованістю та якістю роботи силових структур і судової системи.

Головне, ні для кого не є секретом, що проведення чи не проведення тих чи інших реформ визначається не стільки формальними владними повноваженнями, скільки неформальною згодою основних реальних гравців. У цьому плані контроль за силовими структурами (насамперед СБУ) традиційно дає українському президенту можливість відігравати роль неформального «арбітра» олігархів національного масштабу⁶. У такій своїй якості він може не тільки модерувати інтереси, але й проводити реформи, в тому числі «непопулярні» серед олігархів, особливо тоді, коли кінцеві наслідки відповідають їхнім довгостроковим інтересам (які одночасно можуть співпадати з національними – як-от підвищення капіталізації країни чи «економічного прориву»), але на шляху відповідних дій лежать проблеми довіри, переконливості (*credibility*) та колективної дії⁷.

⁴Див. детальніше В. Дубровський, Я. Ширмер, В. Грейвс-Третій, Є. Головаха, О. Гарань, Р. Павленко. Рушійні сили небажаних реформ: уроки українського перехідного періоду. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. № 1. С. 56–72. Режим доступу: <http://www.case-ukraine.com.ua/rushijni-sili-nebazhanix-reform-uroki-ukra%D1%97nського-perexidnogo-periodu-2/>

⁵Наприклад, їх руйнування режимом **В. Януковича** було одним з найвірогідніших чинників спаду, який розпочався від 2012 р. на тлі зростання світової економіки

⁶Відповідну модель взаємовідносин детально розглянуто у роботі *ibid*

⁷Яскравим прикладом такої ситуації та відповідного виходу було призначення **В. Ющенка** прем'єр-міністром наприкінці 1999 р. з мандатом на ліквідацію непрозорих схем бартеру та взаємозалків.



Президент України Володимир Зеленський під час відкриття інвестиційного форуму "RE: think. Invest in Ukraine".
29 жовтня 2019 року, м. Маріуполь

У нинішній ситуації до цього додається ще й контрольована президентська (навіть не пропрезидентська) більшість у Верховній Раді, яка дозволяє ухвалювати майже будь-які закони, як сприятливі, так і згубні для інтересів тих чи інших олігархів, а також уникнути компромісів при призначенні керівників виконавчої влади та силових структур.

Очевидно, перед новим президентом постане одвічний вибір між дівією традиційних для «постсовецьких» країн методів управління, основаних на неформальній особистій владі у сенсі московитської традиції «*холопьев своих казнить и миловать вольны*», з одного боку, та важливістю розбудови інститутів верховенства права – з іншого. До цього часу жоден із президентів та інших вищих керівників України не обирав другий шлях.

З формальної точки зору В. Зеленський має непоганий шанс порушити цю прикру традицію, адже він – перший із президентів України, хто не походить з «совецької» системи управління, яка базувалася на компроматі і його вибіркового, на розсуд начальника, застосуванні. На відміну від усіх попередників В. Зеленський ніколи не мав особистої влади, тому вміння розбудовувати її важелі та застосовувати їх для управління – як у особистих, так і у державницьких цілях – не є його сильною стороною. Проте з короткої історії його перших дій виглядає скоріше на те, що новий президент не дуже шанує закон і не бажає бути ним обмеженим. Показово, що свого найближчого друга **І. Баканова** В. Зеленський призначив саме керівни-

ком управління СБУ по боротьбі з економічною злочинністю та корупцією – головного джерела компромату, який попередні президенти використовували як важіль неформального контролю. Це означає, що, принаймні на першому етапі, новий президент, як і свого часу **М. Саакашвілі** у Грузії, зробив ставку на перевірені методи, такі як «посадки» тих, про кого, за словами самого ж В. Зеленського, «*сто зі ста перехожих скажуть вам, що він – бандит*».

Але залишаються відкритими два питання:

а) чи буде він, як свого часу Саакашвілі, використовувати свою популярність виключно або переважно на користь проведення глибоких та далекосяжних реформ, чи віддасть перевагу поверхневим популістським крокам (а то і персональному збагаченню, як, приміром, В. Янукович?);

б) якщо вибір буде на користь реформ, то чи входиме до них, на певному етапі, також відмова від інструментів «ручного управління», таких, як економічні підрозділи СБУ?

Відповідні багатообіцяючі заяви від В. Зеленського звучали зокрема на зустрічі з представниками бізнесу, але наразі зарано робити прогнози щодо того, чи дійсно вони перетворяться на конкретні дії. Є також сумнівний приклад **В. Ющенка**, який декларував свою нелюбов до «совецьких» методів управління, але на практиці виявився нездатним налагодити ефективне використання своїх повноважень, і в результаті змушений був узагалі усунути від серйозних реформ.

СЦЕНАРІЇ РОЗВИТКУ ПОДІЙ

Із попереднього аналізу впливають **три основні сценарії розвитку подій у формуванні економічної політики**:

I. «Поміркований» сценарій

Небувала концентрація влади (досягнута, на відміну від узурпації влади В. Януковичем, за волею виборців, тобто у легітимний спосіб) фактично нівелювала і без того недосконалі інституційні стримування та противаги.

Це залишило мало шансів на «поміркований» сценарій, який передбачає інкрементні, але важливі системні зміни, спричинені не стільки політичною волею самого президента, скільки самим розвитком подій, внаслідок чого зміцнення інститутів відбувається навіть без «політичної волі». Навпаки, «політична воля», на брак якої нарікали усі роки незалежності, наразі наявна і реалізується у «турбо-режимі», що значно прискорює події, включно з їхніми негативними наслідками та помилками, серед яких неодмінно будуть фатальні.

У разі розпаду «монобільшості», який рано чи пізно відбудеться, зважаючи на неоднорідність та завеликий розмір фракції «Слуги народу», результатом, скоріше за все, стане політична криза з непередбачуваними наслідками, а не звичне «болото». Це частина «песимістичного» сценарію, про який буде далі. Більше того, зважаючи на дії В. Зеленського та брак досвіду «лавірування» і потрібних для цього політичних ресурсів, вдається вірогідним, що у разі загрози «болота» він скоріше піде на дострокові вибори (яких старанно уникав П. Порошенко), ніж залишить ситуацію напризволяще. Тож на відміну від більшості випадків, які доводиться аналізувати, в даному разі проміжний сценарій є, ймовірно, виродженням.

Початкова хвиля реформ в економічній сфері у будь-якому разі, ймовірно, включатиме запровадження ринку землі, продовження дерегуляції та податкової реформи, можливо навіть перші підходи до пенсійної реформи.

Скоріше за все, буде завершено реформування енергетичних ринків (електроенергії та енергоносіїв), не виключена також реформа природних монополій, насамперед у сфері Теплокомуненерго (ТКЕ), розподілі та постачанні газу і електроенергії. Менше шансів проведення повноцінних реформ податкової та митної служб. Що ж до силових структур, які наразі «кошмарять» бізнес, то вірогідно як компроміс їх позбавлять частини повноважень та об'єднають у єдину службу фінансових розслідувань, але залишать під бодай частковим впливом президента. Ймовірно, буде впроваджуватися «двошвидкісна» стратегія, а ось якою мірою вдасться налагодити діалог з «прогресивною» частиною старої еліти, нейтралізувати інертну частину та залякати ретроградів, як описано вище, – наразі сказати важко.

У разі, якщо В. Зеленський не перейде до описаного нижче позитивного сценарію, на нього (а разом з ним – і на Україну) чекають важкі випробування та великі ризики. Утім варто зазначити, що і перелічені вище реформи були б значним проривом із далекосяжними, хоча і не однозначно позитивними (усе залежить від реалізації) системними ефектами.

II. «Позитивний» сценарій

У «позитивному» сценарії президент В. Зеленський міг би швидко подолати брак знань та вмінь і, спираючись на широку суспільну підтримку та більшість у Верховній Раді, зібрати команду фахівців та провести низку довгоочікуваних реформ, спрямованих не стільки на покращення «позицій у рейтингу», скільки на реальне вивільнення підприємців та інвесторів з-під диктату особистої влади чиновників і силовиків, зміцнення прав власності та полегшення податкового тягаря на сумлінних платників податків.

Для того, аби це стало реальністю, у якості «арбітра» олігархів національного масштабу він міг би запропонувати останнім дорожню карту прискореного завершення переходу до «відкритого доступу», що означало б відмову від традиційних джерел доходів на користь капіталізації бізнесу та доступу до дешевих грошей. Адже всі олігархи заявляли публічно, що згодні були б дотримуватися спільних та єдиних правил, якби була гарантія, що і решта чинитимуть так само. Для цього бракує неупередженого гаранта, яким не могли бути ані Янукович, ані Порошенко, бо вони мали власні бізнесові інтереси. Теоретично Зеленський, не маючи подібних інтересів, міг би виступити таким гарантом на перехідний період, а надалі залишити по собі дієві та неупереджені державні інститути (насамперед, судові та силові), які забезпечили б дотримання законності назавжди.

Такі зміни зазвичай доволі швидко поширюються згори донизу (**але не навпаки!**), тож згодом олігархи різних масштабів перейшли б у статус звичайного бізнесу, і дорого до економічного прориву, описаного вище, у політико-економічному сенсі було б відкрито. «Монобільшість» при цьому ймовірно розколеться за ідеологічними ознаками, але збереже загальну антиолігархічну спрямованість. Можливо, частина фракції «Слуги народу», не згодна з цим, відколеться, але разом з іншими політичними силами Рада буде мати тверду «антиолігархічну» більшість: фракції (в тому числі – ті, що утворяться з нинішньої монобільшості) сперечатимуться з різних інших принципових питань, таких, як мовні чи соціальні, але об'єднуютимуться на підтримку описаного вище курсу президента, отже служитимуть йому опорою, як описано вище. У такому варіанті розкол більшості не обов'язково потягне за собою дострокові вибори, хоча зміна уряду можлива (як, власне, і за уявного збереження монобільшості). Тому відносна політична стабільність зберігатиметься.

Успішна реалізація позитивного сценарію могла б принаймні подвоїти темпи економічного зростання, що, в свою чергу, привабило б інвесторів та, що важливіше, таланти. Швидкі темпи розвитку економіки також є хорошою нагодою для зменшення відносного економічного розміру уряду (при збільшенні абсолютних показників), як це робила, наприклад, Словаччина у середині 2000-х років. Таким чином, Україна має шанс вийти на траєкторію стабільного та швидкого економічного зростання.

Проте, окрім подолання спротиву олігархічного класу, це вимагатиме вирішення низки складних проблем:

1. Жодні інші реформи не спрацюють належним чином без створення справедливого та чесного суду, вільного від політичних впливів та корупції. Однак справжня судова реформа не тільки позбавила б президента можливості швидко та дієво вирішувати питання на власний розсуд

(у тому числі – виступати «гарантом» угоди олігархів), але й одразу поставила б на порядок денний приведення великої кількості невиконуваних норм у відповідність до реалій. Окрім того, наразі незрозуміло як бути з позитивно призначеними суддями, а також передчасно запровадженою формальною незалежністю судової гілки влади, яка, на жаль, не означає фактичної незалежності та неупередженості, але гранично обмежує можливості «перезавантаження» судів.

2. Низка необхідних реформ, таких, як пенсійна, лібералізація трудового законодавства, запровадження ринку землі, скасування субсидування підприємств тощо, може викликати супротив патерналістськи налаштованої частини населення, який охоче підхоплять політичні опоненти (як це сталося свого часу з вирівнюванням цін на природний газ). При цьому реформи, спрямовані на створення умов для підприємництва та інновацій, не обов'язково будуть сприйматися як популярні. Необхідна широка та добре продумана просвітницька кампанія (що, ймовірно, може бути сильною стороною В. Зеленського, зважаючи на його попередній досвід), але вона потребує часу і наряд чи дасть швидкі результати.

3. Ті ж та інші реформи можуть викликати незрозуміння з боку міжнародних партнерів, зокрема МВФ. Це особливо стосується податкової реформи (реформування корпоративного податку вже стало предметом суперечок), також пенсійної реформи, радикальної дерегуляції («регуляторної гільйотини»), ліквідації чи повного перезавантаження державних контрольно-силових структур тощо. Грузинські реформатори свого часу мали неабиякі проблеми з просуванням своїх радикальних реформ. Але вони мали набагато сильнішу позицію, оскільки меншою мірою залежали від міжнародної допомоги, яка до того ж надходила з різних, не завжди пов'язаних між собою джерел. Не кажучи вже про те, що їм не доводилося спростовувати очікування щодо «посилання» МВФ та оголошення дефолту.

4. Прискорене економічне зростання буде автоматично підвищувати зовнішні фінансові зобов'язання, пов'язані з обслуговуванням варрантів ВВП, на які Україна обміняла частину свого зовнішнього боргу під час реструктуризації 2015 р. Їхні власники отримують доходи тільки за умови, якщо темпи зростання перевищують 3 % на рік, але з першого додаткового відсотку доведеться віддати їм 15 %, а починаючи з другого (тобто, при темпах зростання більше 4 %) – 40 %. Інакше кажучи, це означає, що весь приріст державних доходів при цьому треба буде віддавати – і так на протязі двадцяти років! Цих кабальних умов треба якомога скоріше позбутися, але поки незрозуміло, у який спосіб це можна зробити.

5. Нарешті, але далеко не в останню чергу, треба зважати на небезпеку посилення агресивності Росії у відповідь на будь-які помітні успіхи України. Наявність сусіда (а надто «того ж самого народу», та ще й меншого брата, за кремлівським нарративом), який через революцію та демократичні вибори із радикальною зміною еліт спромігся досягти економічного успіху, підриватиме політичну основу путінського режиму. Це стало одним із головних мотивів для російської інтервенції у Грузію 2008-го року, так само, як і в Україну 2014-го. Тому питання зовнішніх гарантій безпеки та зміцнення армії є першочерговою умовою для стабільного зростання економіки.

Головні суб'єктивні проблеми, які заважатимуть В. Зеленському та його команді реалізувати цей сценарій, добре відомі: це, насамперед, відсутність досвіду та знань, слабка підготовленість до виконання обов'язків президента, а також уже продемонстровані особисті підходи, стиль управління, які мають мало спільного з верховенством права та розбудовою державницьких інститутів. Усім цим обов'язково скористаються (вже користуються) вороги України та вітчизняні вороги реформ, зокрема різного роду лобісти вузьких інтересів для того, аби, наприклад, підсунути своїх людей на відповідальні посади, ввести недостатньо кваліфікованих членів команди та самого президента в оману щодо різного роду обставин чи концепцій, пов'язаних з реформами тощо.

Яскравим прикладом викликів, які стоять на шляху позитивного сценарію, стала історія з законопроектом №1073, який, серед іншого, вводить «фіскалізацію розрахунків», тобто зобов'язує підприємців – платників єдиного податку – видавати фіскальні чеки та вести облік товарів. Цим, фактично, нівелюється головна мета запровадження спрощеної системи оподаткування: дрібні підприємці отримують привід для податкових перевірок, відтак стають об'єктом податкового рекету. А податківці (якщо навіть реформа зможе змінити закладену ще М. Азаровим корпоративну культуру) отримують величезне поле для корупції, за яке вони боролися усі двадцять років існування спрощеної системи – відповідно навіть нові кадри будуть швидко корумповані. При цьому жодних розрахунків, які б підтверджували позитивний суспільний ефект від таких заходів, немає і при ближчому розгляді – не може бути, бо його немає ні в Україні, де продаж підакцизних товарів не вдалося детінізувати подібними заходами, ні в інших країнах, які досліджували експерти МВФ. І на те є об'єктивні причини, які я детально пояснював у відповідних публікаціях.

Проте низка лобістів, які представляють великі роздрібні мережі, та корумпованих податківців багато років лобювала подібні зміни, і вже двічі (за Януковича та Азарова, і за Порошенка та Яценюка) їх вдалося провести на законодавчому рівні, але потім владі доводилося відступати під тиском протестів. Проте лобісти не склали зброю і продовжували наполегливо шукати підходи до можновладців. Зокрема, П. Порошенко та його права рука **Н. Южаніна**, а останнім часом і **В. Гройсман** активно просуvalи ідею тотальної фіскалізації, хоча (з очевидних міркувань) не вдавалися до дій напередодні виборів. Чергова зміна влади, надто з «турбо-режимом» розгляду та ухвалення законів, створила для лобістів нове вікно можливостей, яким вони не завагалися скористатися.

Підписання президентом Зеленським цього закону при аргументовані заперечення та вуличні протести стало ляпасом відповідній частині середнього класу і відчутно зменшило його політичну базу, таку необхідну для реалізації позитивного сценарію. Натомість додало запеклих та непогано організованих супротивників, які вже неодноразово демонстрували свою силу. Також перебіг подій продемонстрував, у який спосіб будуть надалі множитися фатальні помилки, які можуть стати на заваді реалізації вище описаної послідовності дій. Та і про яку послідовність може йти мова, якщо відсутня (принаймні, у публічному просторі) скільки-небудь логічно струнка та послідовна програма дій «монобільшості», а урядова програма являє

собою набір розрізнених та ідеологічно суперечливих гасел? Не дивно, що і законотворчість є непослідовною та непродуманою. Таким чином, наразі ймовірність реалізації позитивного сценарію залишається невеликою.

III. «Песимістичний» сценарій

Цей сценарій теж містить декілька варіантів подальшого розвитку подій, не всі з яких є такими вже й поганими, проте усі несуть величезні ризики. На даному етапі суть даного сценарію полягає в тому, що В. Зеленському не вдається достатньо швидко навчитися і стати ефективним «арбітром» з описаним вище порядком денним – чи то через вплив І. Коломойського, чи то через власну управлінську слабкість, чи то через недостатнє розуміння своїх інтересів або через внутрішню незгоду з запропонованим вище позитивним сценарієм. При цьому президент, перш за все, майже невідворотно втратить реальну владу, оскільки єдиною заміною дієздатним інститутам є персональна (точніше, патрональна) неформальна «вертикаль влади» – пірамідално організована репутаційна мережа (за Г. Гейлом⁸) з особисто відданих або залежних осіб.

Розбудова такої мережі триває роками та десятиліттями і потребує специфічних навичок, але навіть П. Порошенкові, який цим цілеспрямовано займався протягом значної частини свого життя, забракло сили, аби створити повноцінну «піраміду» після тріумфального приходу до влади з перемогою у першому ж турі. Володимир Зеленський не має скільки-небудь масштабної власної «піраміди», тому на неформальному полі є слабким гравцем. Це залишає тільки два варіанти: або він остаточно стає частиною та заручником більш потужної існуючої структури – «маріонеткою Коломойського», або його крихітну купку вірних друзів роздеруть чи розчавлять набагато потужніші гравці, передусім олігархи. У обох випадках він позбавляється реальної влади, а згодом – і формальної.

Бути заручником І. Коломойського – дуже невдячна справа, надто зважаючи на екстравагантний характер патрона, його непередбачуваність та суперечливий досвід системних довгострокових проектів, натомість екстремальну, навіть для українського олігарха, схильність до ризику та гри «на межі фолу». Слідування у фарватері плинних інтересів та ідей такого патрона є політичним самогубством, воно – особливо у сполученні з «турбо-режимом» – швидко призведе до нагромадження фатальних помилок та, відповідно, до політичної кризи. У разі, якщо Коломойському таки вдасться (бодай частково) домогтися реалізації своїх реваншистських мрій щодо ПриватБанку (натяком на таку можливість є відставка О. Данилюка), до політичної кризи додасться ще й економічна.

Те саме передбачувано станеться у разі спроби опертися на слабку власну «пірамідку»: олігархи швидко заберуть у неї реальні важелі влади, зокрема парламентська фракція розколеться (традиційно для України) на групи, патронувані різними олігархами. Але без арбітра останні нездатні домовитися, тож політичний процес зайде у глухий кут (зокрема, в частині економічних реформ), водночас неконтрольована конкуренція за ренти призведе до економічної кризи, яка супроводжуватиме політичну.

Події в Україні може прискорити світова економічна криза, якщо вона таки станеться. У обох випадках упродовж одного-двох років країна потрапить у нову «точку біфуркації», саму по собі дуже ризиковану, з якої є три основні виходи:

1) *Умовно позитивний.* В. Зеленський та принаймні частина з його найближчого оточення до того часу набираються знань та досвіду, усвідомлюють ситуацію, рішуче змінюють підходи, оновлюють команду та (краще пізно, ніж ніколи) переходять до «оптимістичного» сценарію, але вже з набагато слабших позицій. Зокрема, на той час не буде ані небувалої підтримки виборців, ані оптимізму, ані початкового кредиту довіри. Чи вдасться їм при цьому реалізувати позитивний сценарій – велике запитання.

2) *Помірковано негативний.* Оголошуються дострокові вибори, результат яких на сьогодні неможливо передбачити. Ймовірно, «політичний маятник» може хитнутися у зворотний бік своєрідного післяреволюційного «термідору», але наразі незрозуміло, яким саме може бути зміст цього терміну – це залежатиме від конкретних помилок, які спричинять кризу, а також від її перебігу. Наприклад, помилки у запровадженні ринку землі можуть привести до влади радикально налаштовану проти цього Ю. Тимошенко, яка спробує відкотити назад цю реформу, а разом і багато інших.

3) *Катастрофічний.* Розхитування ситуації та роздмухування пристрастей політичними опонентами (за активної підтримки кремлівської пропаганди) призводить до насильства та/або військового перевороту (наприклад, провокатори чи недалекоглядні відчайдухи можуть вдаватися до насильницьких дій, затим озброєні радикали під проводом інших провокаторів прийдуть «наводити порядок»). Якщо метою перевороту будуть тільки нові вибори, то матимемо помірковано негативний сценарій, але з історичним досвідом перевороту. Якщо ж до влади прийдуть ті, кого кремлівська пропаганда зможе вже обґрунтовано назвати «хунтою» та «нацистами», то матимемо справді катастрофічний сценарій, оскільки скільки-небудь стійка диктатура в Україні не вбачається можливою, і, скоріше за все, призведе до тепер уже справжньої громадянської війни, тим більше, що для правлячого режиму Росії подібний переворот та насильство стануть легітимним приводом для втручання. Економічні наслідки такого сценарію не варто обговорювати.

Таким чином, ті, хто сподіваються на позитивну політичну волю президента Зеленського, частково можуть мати рацію: оптимістичний сценарій виходу на траєкторію стійкого швидкого зростання можливий, але його вірогідність невелика в силу об'єктивних та суб'єктивних причин. Також не виключена, на жаль, і катастрофа, про яку так багато говорилося перед виборами, хоча Україна на неї в жодному разі не приречена. Тиск громадськості у напрямку справжніх реформ та опір псевдореформам і відкату, а також просвітницька робота як із виборцями, так і з неосвіченими політиками та представниками виконавчої влади залишаються як ніколи актуальними і, мабуть, найбільш дієвими засобами для відвернення можливих негативних сценаріїв. ■

⁸Hale H. *Patronal Politics*. Cambridge: Cambridge University Press., 2015.